

ARAD-AHHEŠU KIRI AŠŠURBANIPALILE: LÜHIKE AJALOOLINE ÜLEVAADE

VLADIMIR SAZONOV

Tuna 1/2006, lk 80-87

Autori teada on pealkirjas mainitud Uus-Assüüria kiri tõlgitud inglise keelde vähemalt paar korda: 1930. a. Leroy Watermani[1] ja 1998. a. S. W. Cole'i ja P. Machinisti[2] poolt. Kirja on kirjutatud Arad-Ahhešu ehk Urdu-Ahhešu kuningas Aššurbanipalile (668–627 e. Kr.) akkadi keeles.[3] Arad-Ahhešu oli kuninglik arhitekt, kelle Assüüria kuningas oli määranud Babüloni linna taastama 689. a. e. Kr. Assüüria kuninga Sanheribi (704–681. a. e. Kr.) hävitatud peajumal Marduki templit Esagilat (vt. glossaari).[4] Arvatavasti on Arad-Ahhešu kirja kirjutatud salaja,[5] selles annab ta aru kuningas Aššurbanipalile, et Esagila tempel on taastatud. Tempel oli väga tähtis, sest see oli Babüloni peajumala Marduki tempel. Templikompleksi kuulus ka suur tsikuraat[6] (91 meetrit kõrge) nimetusega Etemenanki (E-temen-anki),[7] mis Piiblist on tuntud Paabeli tornina. Kreeka ajaloolane ja "ajaloo isa" Herodotos kirjeldas Marduki templit 5. sajandil e. Kr. nii:

"Templi püha ala on nelinurkne, iga külg on pikkusega 2 staadioni. Selle templi püha ala keskele on püstitatud hiigelsuur torn pikkuse ja laiusega 1 staadion. Selle torni peal asub teine torn, tema peal – veel torn, kokku 8 torni üksteise peal."[8]

Arad-Ahhešu kiri väärrib tähelepanu juba seetõttu, et ta kajastab Uus-Assüüria keisririigis tollal toimunud huvitavaid sündmusi: seda, et Babüloni olid kunagi vallutanud Assüüria kuningad, kuid babüloomlased, assüürlaste sugulasrahvas (babüloomlased ja assüürlased rääkisid isegi ühte keelt – akkadi keelt) ei saanud sellega kuidagi leppida. Assüüria ülemvõim oli nende jaoks liiga brutaalne ja "tsiviliseeritud", assüüria sõdureid ning ametnikke babüloomlased vihkasid. Tihti peale toimusid ülestõusud ja ühe niisuguse ülestõusu käigus vallutati Assüüria kuningas Sanherib Babüloni linna (689. a. e. Kr.) ning põletas suures raevus maha kogu linna.[9] Sanheribi poolt said kannatada paljud templid, muu hulgas Esagila tempel. Sanherib deporteeris tuhandeid babüloomlasi ning Babüloonia peajumala Marduki kuju oli viidud assüürlaste poolt Assüüriasse.[10]

1. Sanheribi 8 (valitsemis)aastat

Asarhaddoni 12 (valitsemis)aastat

(Kokku) 20 aastat – a[sus] Bel[11] Baltilis (Aššuris)

4. akütu-festival[12] ei leidnud aset.[13]

Maa Babüloni ümber oli kuningas Sanheribi poolt 70 aastaks ära neednud. Kuid Sanherib ise langes varsti Babüloni linnas vandenõu ohvriks (681–680. a. e. Kr.).[14] Babüloni linna häving (689)[15] tähendas assüürlaste seni praktiseeritud Babüloonia-poliitika täieliku läbikukkumist. Aga juba ta poeg Asarhaddon alustas u. 680. a. paiku Babüloni linna taasehitamist, kuid ametlikult kuulutas linna taastamise välja alles 678 a., kui Marduki kuju oli tagastatud Babüloni.[16] Asarhaddonil oli kavatsus rajada Assüüria-Babüloonia kaksikmonarhia. Selleks oli terve hulk põhjusi. Dualismi idee võinuks vilja kanda, kuid see tõi hoopis kaasa palju verd ja purustusi. Kui 8. sajandil e. Kr. saavutas poliitiline kriis Assüürias oma tipu ja impeerium oli lagunemas, siis pääses Assüüria troonile nutikas Tiglatpileser III, andekas sõjaväepealik ja riigimees. Ta suutis impeeriumi taastada, tema ülemvõimu ajal algas Assüüria riigi tõeline poliitiline "renessanss".[17] Tiglatpileseri sõjakäigud 734–732. a. e. Kr. tähendasid Assüüria otsese kontrolli saavutamist Levandi üle ning vallutatud territooriumide muutmist provintsideks ja vasallkuningriikideks.[18]

Kogu Tiglatpileseri valitsemisaeg oli vallutuste, uuenduste, reformide ja provintside haldamissüsteemi korrastamise ajastu,[19] muu hulgas hakkas ta ellu viima *nasâhu*[20]-poliitikat. See tähendas vallutatud rahvaste küüditamist. Akkadi keeles tähendas *nasâhu* 'välja juurima, juurteni hävitama'. *Nasâhu*-poliitika, mida teostasid Assüüria kuningad alates Tiglatpileser III (744–727. a. e. Kr.) valitsemisajast, kandis algal küll vilja, sai aga lõpuks assüüria rahva jaoks hävitavaks. Asi oli selles, et kui assüürlased deporteerisid vallutuste käigus kohalikke elanikke ja töid nende asemele põlisassüürlasi, siis aastate jooksul assimileerus suurem osa assüüria rahvast kohalike elanikega.[21] Assüüria sõjavägi koosnes nüüd üha rohkem elamiitidest, babüloomlastest, aramealastest ja muulastest ning muutus ebastabiilseks elemendiks, keda huvitasid vaid uued vallutused ja eriti sõjasaak. Seetõttu sai juba Asarhaddon (680–669. a. e. Kr.) aru, et on vaja võita babüloomlaste sümpaatiat, sest babüloomlased olid Assüüria ainuke lootus. Kuid seda saavutada oli ülimalt raske. Lõhe sugulashõimu rahvaharude vahel oli suur. Seetõttu taastaski ta Babüloni linna ning andis tagasi linnale õigused ja kodakonsuse linnakodanikele. Asarhaddon ise oli nõrk valitseja, väga haige ning ta oli suurel määral oma ema, astroloogide ja preestrite mõju all. Niisugused asjaolud ei saanud riigile hästi mõjuda.[22]

Sellel ajal oli Asarhaddon edukas välispoliitikas ja impeerium säilitas veel oma jõu. Vallutati isegi Egiptus. Assüüria impeerium muutus tohutult suureks, hõlmates maid Egiptusest kuni Kaukasuseni ja Iraanist Palestiinani. Vaatamata oma võitmatule armeele oli Assüüria impeerium siiski sisemiselt üsna nõrk ja ebastabiilne, ülestõusud ja muud kriisid ähvardasid impeeriumit kogu aeg kokkuvarisemisega. Samal ajal ilmusid keisririigi piiräärsetele aladele ka barbarite hõimud – sküüdid, kes varsti muutusid kõige ähvardavamaks välisohuks. Asarhaddon soovis, et

Assüüria riigi valitsejaks pidi saama ta vanem ja armsam poeg, troonipärija Šamaš-šum-ukin, nooremast pojast Aššurbanipalist pidanuks saama aga preester, kuid nn. "militaristid" ehk assüüria partei ja osa aadlikke olid selle vastu ning sundisid teda valima troonipärijaks hoopis oma noorema

poja Aššurbanipali. Kui 671 a. e.Kr. Asarhaddon Egiptuse vallutas, tõstis see mingil määral ka tema prestiiži, assüüria partei oli maha rahustatud ning nüüd sai ta oma tahte peale suruda, mis väljendus selles, et Babüloonia kuningaks pidi saama Šamaš-šum-ukin, kes formaalselt oleks Aššurbanipaliga võrdne.[23] Kui Asarhaddon suri, siis nõnda juhtuski. Aššurbanipalist tuli kogu impeeriumi valitseja, Šamaš-šum-ukinist aga Babüloonia kuningas, kes pidi saama faktiliselt iseseisevaks valitsejaks.[24]

Üks assüüria kroonika kõneleb:

"Šamaš-šum-ukin Babülonis, Aššurbanipal Aššuris – kaks tema {Asarhaddon} poega troonile astusid."[25]

Aššurbanipal polnud sugugi nõrk valitseja, pigem väga andekas riigijuht, kaval, julm, aga siiski haritud mees. Just tema rajas tuntud Aššurbanipali raamatukogu Ninive linnas, soosides luuletajaid ja teadust. Ülestõusnutega käis ta ümber aga äärmiselt vägivaldselt. Aššurbanipal oli üks võimsamaid Assüüria kuningaid üldse ning mõistagi ei olnud ta huvitatud sellest, et tema vend hakkaks ajama iseseisvat poliitikat. Ainsa Assüüria kuningana võttis ta vangi viis kuningat, sh. neli eelami ja ühe araabia valitseja![26] Algul Aššurbanipal venitas oma venna määramisega Babüloni kuningaks, kuid lõpuks ikkagi saatis ta sinna. Niisiis, Šamaš-šum-ukin sai küll Babülonis kuningaks alles 668. a. e. Kr., babüloonlased said tagasi paljud oma õigused ja privileegid ning isegi oma kuninga, kuid nende pealinnas ja teisteski linnades istusid jätkuvalt edasi assüüria päritolu ametnikud ja viibisid Assüüria garnisonid.[27]

Samas ignoreeris Assüüria kuningas Šamaš-šum-ukini kui Babüloonia kuninga otsuseid ning saatis ohvreid Mardukile ja teistele Babüloni jumalatele, nagu oleks hoopis tema Babüloonia kuningas. See oli Šamaš-šum-ukini õiguste avalik rikkumine, sest Mardukile võis ohvreid tuua vaid Babüloonia kuningas. Šamaš-šum-ukin tundis end solvatuna ja tal kasvas venna vastu viha. Kuid Aššurbanipal oligi teinud kõike seda meelega – ta oli kogu aeg vanemaž venda tahtlikult solvanud. Sellest hoolimata, et kõik majandusse puutuvad tekstid olid dateeritud Šamaš-šum-ukini valitsemisaastatega, andis kohalik asehaldur Babülonis kõigest aru Aššurbanipalile. Samuti Uri linna valitseja Sin-balassu-iqbi, kes tegeles Uris renoveerimistöodega pühendas oma töö mitte Šamaš-šum-ukin, vaid hoopis „Aššurbanipali elu jaoks“.[28]

Ka Arad-Ahhešu, kes korraldas Esagila templi renoveerimist, kuulas küll sõnakuulelikult, mida käskis Šamaš-šum-ukin, kuid võib arvata, et ta ei täitnud ühtki ta käsku enne, kui oli kirjutanud Aššurbanipalile kirja, küsides nõu temalt. Seega täitis ta sisuliselt vaid Aššurbanipali käske. Arad-Ahhešu teatas kogu aeg Aššurbanipalile sellest, mida oli tal käskinud Šamaš-šum-ukin: *"Babüloni kuningas [Šamaš-šum-ukin] ütles meile: «Te peate pidevalt ehitama Esagilat ümbritsevat valli. Samuti peate te üles ehitama Belet-Babili templi...Las ülejää[nud] urasi tööllised [tellisepõletajad] glasuurivad ahjus põletatuid telliseid Esagila müüri jaoks.» Kuningas, mu isand, peab seda teadma."*[29]

Võis arvata, et taoline olukord ei saanud igavesti kesta ja Šamaš-šum-ukin ning tema toetajad tõusid üles. See suur ülestõus Babüloonias assüürlaste vastu kestis mitu aastat – 652-648 a. e.Kr. Šamaš-šum-ukin suutis luua sidemeid Elami ja araabia šaikidega, kellest said tema liitlased. Ise Aššurbanipal väitis, et Šamaš-šum-ukin olevat saanud toetust „Gutiumi, Amurru ja Meluhha kuningatelt“[30].[31] Kuid Assüüria-vastane liit lagunes kiiresti, Aššurbanipal lõi babüloonlased puruks, piiras Babüloni linna sisse, purustas Elami kuninga. 648 a. e. Kr. muutus Babüloni linna kaitsjate olukord lootusetuks ning Šamaš-šum-ukin sooritas enesetapu. Viimane teadaolev Šamaš-šum-ukini valitsemisaega dateeritud dokument on pärit 648 a. suvest. [32]

Arvatavasti Aššurbanipal sai ise Babüloni kuningaks, võttes endale nime Kandalanu (647–627. a. e. Kr.).[33] Ta valitses Babülooniat 20 aastat,[34] lootes ikka veel dualistlikule monarhiasüsteemile ning babüloonlaste ja assüürlaste koostööle. Kuid ta lootused ja plaanid lõppesid krahhiga – 17 aastat hiljem, 630. a. e. Kr. kaotas ta paleepöördega oma võimu kogu Assüürias, säilitades selle vaid Babülonis, ning suri vana ja haige mehena Harrānis,[35] kus ta viibis oma viimastel eluaastatel täielikus masenduses. [36]

Samal ajal oli tekkimas Uus-Babüloonia kuningriik, mille rajajaks ja esimeseks kuningaks sai assüürlaste väepealik Nabopalassari (Nabu-apla-usur, 625–605), kes läks üle babüloonlaste poolele ja tuli u. 625. a. e. Kr. võimule. Ta oli kuningas Nebukadnezzar II (Nabu-kudurri-usur, 605–562) isa ja viimase Mesopotaamia päritolu kuningriigi rajaja Lāhis-Idas. Ta pidas Babüloni iseseisvumise pärast pikka ja rasket sõda Assüüriaga ja saavutas lõppude lõpuks edu.[37]

Pärast Aššurbanipali surma möödus vähem kui 20 aastat ja selleks ajaks polnud Assüüria keisririigist enam midagi säilinud – vaid tulekahjudes hävitatud linnade ja losside tahm. Ja suur roll Assüüria hävitamises kuulus just babüloonlastele, kes löid liidu sküütide ja meedlastega Assüüria vastu ja kes koos hävitasid 612. a. e. Kr. Ninive – Assüüria impeeriumi paelinna.[38] See oligi babüloonlaste kättemaks, mida nad hiljem nii häbenesid, sest nad osalesid ju oma vennasrahva hävitamises. Nominiaalselt eksisteeris Assüüria riik veel mõnda aega Harranis (vaid paar aastat), mis asus tänapäeva Lõuna-Türgi aladel,[39] kuid ka see kunagi võimsa Uus-Assüüria riigist alles jäänud "väike jupike" oli varsti ajaloo areenilt kadunud.

Järgnevalt tutvustan seda Uus-Assüüria kirja juba eesti keelde tõlgituna. Kiri ise on üsna lühike ning sisaldab vaid 20 rida esiküljel ja 16 rida tagaküljel. Kirjutatud on ta akkadi keele Uus-Assüüria dialektis. Teadaolevalt on tegemist antud Uus-Assüüria kirja esmakordse tõlkega eesti keelde. Seda kirja tõlkides püüdsin silmas pidada akkadi keele grammatilist struktuuri ja stiili. Kahjuks pole ma selle kirja kiilkirjateksti originaali kätte saanud ja pidin seetõttu toetuma vaid akkadikeelsetele transliteratsioonidele (Leroy Watermani (1930) ja S. W. Cole'i ja P. Machinisti (1998) transliteratsioonid, mis on mõnevõrra erinevad). Samuti võrdlesin oma tõlget Leroy Watermani, S. W.

Cole'i ja P. Machinisti tõlgetega, siiski leidub minu tõlkevariandis mõningaid üksikuid erinevusi, võrreldes ülalmainitud autorite tõlgetega.

Tõlge

Obv. (1.) Kuningale, mu isandale, sinu teener Arad-Ahhešu. Et kuningas, mu isand, oleks terve. Aššur (ja) Ešarra* olgu armulised kuninga, mu isanda, vastu. Marduk, Zarpanitu, Nabu, Tašmetu, Nanaja** ja kõik jumalad, kes elavad Esagilas, pikendagu kuninga, mu isanda, päevi. Pikendagu[40] nad kuninga, mu isanda, trooni(päevi). Las nad määravad südamele ja kehale tervist kuningale, mu isandale.

(12.) Esagila***, (arvates sisse) ka ülemist hoovi (platsi)[41] templis, milles Bel ja Beltija**** elavad, koos tema pühamutega[42] ja Tašmetu Epapah`iga****, alumine hoov, koos tema püh[amutega] – selle iga osa on lõplikult üles ehitatud. Krohv, [...], fassaad ja tagumine os[a...], [Beli] ja **(20.)** Nabu poodiumid[43] [...], **Rev. (1.)** põletatud tellise[d ... jaoks] meie valmistasime ja meie [...]. Kõik drenaaži (niisutamise)[44] torud (on valmis). Meie ehitasime üles hambulisi seinu bituumi[dest[45] ja] põletatud tellistest kõigis templites. Me ootame rituaale. Kuningas, minu isand, peab teadma (seda).

(8.) Babüloni[46] kuningas {Šamaš-šum-ukin} ütles meile: «Te peate pidevalt ehitama Esagila ümbritsevat valli[47]. Samuti peate te taastama Belet-Babili***** templi... Las üle[jäänud][48] urasi töölised (tellisepõletajad) glasuurivad ahjus põletatuid telliseid Esagila müüri jaoks». **(15-16.)** Kuningas, mu isand, peab seda teadma.”

Glossaar

Aššur – assüurlaste peajumal, Aššuri linna peajumal, temast sai Assüüria riigi “rahvusjumal”. Aššuri nime päritolu on siiani teadmata. Teda samastati Mardukiga. Eepose “Enuma eliš” assüüria versioonis jumal Marduk oli asendatud assüurlaste jumala Aššuriga.[49] B. Groneberg väidab oma monograafias, et Aššuri religioosne ja poliitiline areng kulges vägagi sarnaselt Babüloonia peajumala Marduki omaga. Analoogiliselt Mardukile sai jumal Aššur 2 at. e.Kr. tugevneva Assüüria riigi maajumalaks, riigi peajumalaks. [50]

Bel/Belum – tähendab akkadi keeles “isandat”. “Bel” oli linna või kogu maa isand. III aastatuhandel peeti Mesopotaamias peajumalaks Enlili, seejärel tuli tema asemele babüloonia Marduk. “Bel” sai sünonüümiks jumal Marduki nimele, eriti Uus-Babüloonia ajal (625–538. a. e. Kr.). “Bel” oli akkadi, ugariti ja foiniikia mütoloogiates peajumala üldnimetus.[51]

Belet-Babili – Babüloni emand. Babüloni linna emajumalus, kelleks oli Babüloni Ištar. Tema tempel kandis nimetust Eturkalamma.[52]

Beltija – Beli naine, siin on mainitud Zarpanitu.

Epapah – tsella templis (akkadikeelne nimetus).

Esagil/Esagila – sumeri keeles “kõrgustesse pürgiv tempel”. Jumal Marduki peapühamu, mis asus Babüloni linnas ja seisis “protsessioonide tänaval” väga suure tsikuraadi Etemenanki kõrval. Templi pindala oli u. 500 m². Esagila eksisteeris juba Vana-Babüloonia ajastul (XIX/XVIII saj.–1595. a. e. Kr.), aga oli uuesti üles ehitatud Nebukadnessar II (valitsenud 605–562) ajal. Seda kirjeldas oma raamatus kreeka ajaloolane Herodotos.[53]

Ešarra/Išarra – teadmata päritolu Mesopotaamia jumalanna. Esimest korda tuleb Ešarra esile juba varadünastilistes tekstides III aastatuhandel e. Kr. ja esineb vana-akkadi manamistes kui armastuse jumalanna. Hiljem oli Ešarra ka hetitide poolt nende panteoni üle võetud. Ešarra ehk Išarra tähtsam epüteet oli *belet rame* – mis akkadi keelest tõlkides tähendab “armastuse emand”. Teda samastati ka jumalanna Ištariga (babüloonlaste ja assüurlaste sõjakuse ja armastuse jumalanna).[54]

Etemenanki – sumeri keeles “tempel, mille vundamendiks on taevas ja maa”. [55] See oli tohutu kõrge tsikuraat-tempel, mis asus Esagila kõrval. Pärast 689. a. toimunud Babüloni linna hävitamist hakkasid seda taastama veel Assüüria kuningad Asarhaddon ja Aššurbanipal, hiljem aga jätkasid Uus-Babüloonia kuningad Nabopolassar ja Nebukadnessar II.[56]

Marduk – Babüloni peajumal. Tarkuse jumala Ea poeg. Varasemal ajal oli Babüloni linna kaitsejumal (Ur III dünastia ajal – 2212–2004. a. e. Kr.). Hiljem, II aastatuhandel saavutas Marduk üha valitsevama positsiooni babüloonlaste panteonis. Hilisemal ajal oli Marduki peapühamuks tempel Esagil Babüloni linnas. Ta abikaasaks oli jumalanna Zarpanitu, pojaks aga tarkuse jumal Nabu. Marduki kultuse rolli kasv oli seotud II aastatuhandel just Babüloonia rolli suurenemisega ja poliitilise võimsuse kasvuga – Babüloni I dünastia kuuenda kuninga Hammurapi ja tema poja Samsuiluna ajal sai Mardukist Lõuna-Mesopotaamia üheks tähtsamaks jumaluseks. II aastatuhande lõpuks ja I aastatuhande alguseks tõusis Marduk kogu Babüloonia peajumalaks. Samuti oli Marduk üsna populaarne isik ka Babülooniast põhja pool asuvas Assüürias. Tuntud babüloonlaste eepos “Enuma eliš”[57] käsitleb just Mardukit kõige tähtsama jumalana, maailma loojana, vaenulike Tiamati ja Kingu (keda kartsid kõik jumalad, aga Marduk võitis neid) võitjana. Marduki kultusele ja rituaalidele olid väga sarnased ka Assüüria peajumala Aššuri kultus ja rituaalid.[58]

Nabu – kirja jumal, kirjutajate kaitsja, Marduki ja Zarpanitu poeg. Hiljem sai temast ka tarkuse jumal.[59] Hiljem I at. e. Kr. mängisid Nabu ja tema abikaasa Tašmetu(m) tähtsat rolli Babüloonia religioosnes elus. Uue aasta pidustuste rituaalides oli Nabul silmapaistev osa. Oma laevaga sõitis Nabu iga aastal oma kultuslikust keskusest Borsippast Babüloni oma isa Marduki juurde.[60]

Nanaja – sumeri jumalanna, tuntud juba Ur III (2112–2004. a. e. Kr.) dünastia ajast. Ta oli sumeri päikesejumala Utu õde, taevajumal Ani tütar. Nanaja oli armastuse jumalanna.[61]

Tašmetu(m) – Babüloonia jumalanna ja jumal Nabu naine. Hilisemas babüloonia ja assüüria

traditsioonis esineb ta kaitsjana kurjuse vastu, protektorina, armastuse ja potentsi jumalannana.[62]
Zarpanitu – Babüloni linna jumalanna. Marduki abikaasa. Oli rasedate naiste kaitsja.[63]

Lühendid

Obv. – Obvers

Rev. – Revers

Kasutatud kirjandus

1. A. Annus, K. Kolk, J. Puhvel, J. Päll. Muinasaja seadusekogumike antoloogia. Varrak, 2001.
2. V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona. Veče, Moskva, 2001.
3. A Concise Dictionary of Akkadian. (eds.) J. Black, A. George, N. Postgate, 2nd (corrected) printing. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2000.
4. J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary, British Museum Press, 1998.
5. J. A. Brinkman. Prelude to Empire, Babylonian Society and Politics 747–626 B. C. Philadelphia, 1984.
6. B. Cifola. Analysis of variants in the assyrian royal titulary from origins to the Tiglath-Pileser III, Napoli, 1995.
7. S. W. Cole, P. Machinist. *Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal*, Helsinki University Press, volume XIII, 1998.
8. J. S. Cooper. The Curse of Agade, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1983.
9. I. M. Djakonov. Razvitie zemel'nyh otnošenij v Assirii, Leningrad, 1949.
10. D. O. Edzard. Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen, Verlag C. H. Beck, München, 2004.
11. ETCSL – J.A.Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Flückiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi. The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>), Oxford 1998- .
12. Gerodot. Istorija. (tõlk. ja komm.) G. A. Stratanovskij, Lodomir, Moskva, 2001.
13. A. K. Grayson. Texts from Cuneiform Sources. Volume V. Assyrian and Babylonian Chronicles. J. J. Augustin Publisher, Locust Valley, New York, 1975.
14. B. Groneberg. Die Götter des Zweistromlandes. Artemis&Winkler, Düsseldorf/Zürich, 2004.
15. E. Klengel-Brandt. Drevnij Vavilon, Rusič, Smolensk, 2001.
16. G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London–New York, 1998.
17. P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient. Die Großreiche der Assyrer, Neubabylonier und Achämeniden, 1000–330 v.Chr., Stuttgart, 1999.
18. W. Mayer. Politik und Kriegerkunst der Assyrer. Ugarit-Verlag, Münster, 1995.
19. J. Oates. Babylon. Thames and Hudson, London, 1979.
20. B. N. Porter. Trees, Kings, and Politics. Studies in Assyrian Iconography, Academic Press Fribourg Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen, OBO (Orbis Biblicus et Orientalis) 197, 2003.
21. L. Waterman. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I, Johnson Reprint Corporation, First reprinting, New York–London, 1972.
22. S. Gitin. The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron. – S. Parpola, R. M. Whiting (eds.). ASSYRIA 1995. Proceedings of 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki, September 7–11, 1995. The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 1997, lk. 77–103.

[1]L. Waterman. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I, Johnson Reprint Corporation, New York–London, First reprinting, 1972, kiri 119.

[2]S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, kiri 168.

[3] Akkadi keele uus-assüüria dialektis.

[4]I. M. Djakonov. Razvitie zemel'nyh otnošenij v Assirii. Leningrad, 1949, lk. 143.

[5]Vt. ka teisi Urdu-Ahhešu kirju: S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, lk. 134–141.

[6]"tsikuraat" on tulnud akkadi sõnast "ziqurrātu". Need olid püramiidisugused astmiktemplid, mis olid levinud Lõuna-Mesopotaamias ajavahemikus 2200–550 e. Kr. Vt. J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary, British Museum Press, 1998, lk. 187.

[7]J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 179.

[8]Herodotos I. 181. Vt. Gerodot. Istorija. (tõlk. ja komm.) G. A. Stratanovskij, Lodomir, Moskva, 2001.

[9]P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient. Die Großreiche der Assyrer, Neubabylonier und Achämeniden, 1000–330 v. Chr., Stuttgart, 1999, lk. 143.

[10]B. N. Porter. Trees, Kings, and Politics. Studies in Assyrian Iconography, Academic Press Fribourg Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen, OBO 197, 2003, lk. 51.

[11]Bel-Marduk. Bel e. *bēlu(m)* tähendas akkadi keeles "isandat".

[12]*akītu* – babüloonlaste uusaastapidustused, mida korraldati Babüloni linnas ja mis kestsid mitu päeva.

[13]A. K. Grayson. Texts from Cuneiform Sources. Vol. V. Assyrian and Babylonian Chronicles, Chronicle 16, J. J. Augustin Publisher, Locust Valley, New York, 1975, lk. 131.

[14]J. Oates. Babylon, Thames and Hudson, London, 1979, lk. 120.

[15]W. Mayer. Politik und Kriegerkunst der Assyrer, Ugarit-Verlag, Münster, 1995, lk. 373.

[16]J. A. Brinkman. Prelude to Empire, Babylonian Society and Politics 747–626 B.C. Philadelphia, 1984, lk. 70: "He restored the Babylonian capital as both a political and commercial center and took an interest in the reallocation of agricultural resources." Vt. samuti V. A. Beljavskij, samas, lk. 31.

[17]B. Cifola. Analysis of variants in the assyrian royal titulary from origins to the Tiglath-Pileser III, Napoli, 1995, lk. 137.

[18]S. Gitin. The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron, ASSYRIA, 1995, lk. 77.

[19]P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 11.

[20]V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona, Moskva, 2001, lk. 19

[21]V. A. Beljavskij, samas, lk. 19–20.

- [22]V. A. Beljavskij, samas, lk. 26, 31-32.
- [23]V. A. Beljavskij, samas, lk. 37-38.
- [24]J. A. Brinkman, samas, lk. 85-86.
- [25]A. K. Grayson. Texts from Cuneiform Sources, Vol. V, Assyrian and Babylonian chronicles, (Chronicle I, 33), lk. 86.
- [26]V. A. Beljavskij, samas, lk. 54.
- [27]V. A. Beljavskij, samas, lk. 42-44.
- [28]J. A. Brinkman, samas, lk. 88.
- [29]S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, kiri 168, lk. 139-140.
- [30]Siin kohal on mainitud arhailisi nimetusi, tuntud veel III ja II aastatuhandetel e. Kr. Amurru tähendas lääne-semiidi hõime, mis elasid Süüria aladel, gutilased aga asusid Zagrose mägede piirkonnas III aastatuhandel e. Kr., Meluhha võis olla Egiptuse ja Nuubia piirkond või teise verisooni järgi võis ta asuda hoopis Induse orus (Vt. J. A. Brinkman, samas, lk. 95.). Meluhhat mainitakse ka mitmetes varajastes sumerikeelsetes kirjandulikes tekstides nagu "Enki ja maailmakord" (Vt. ETCSL c.1.1.3. (rida 124): kur me-lu-haki ma2-ganki dilmunki-bi) või "Akkadi needus" (Vt. J. S. Cooper. The Curse of Agade. Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1983, lk. 52-53. (rida 48.): Me-lu-haki lú kur gi6-ga-ke4 – „Meluhhans, people of the black mountains".)
- [31] J. A. Brinkman, samas, lk. 95.
- [32]J. A. Brinkman, samas, lk. 99-100.
- [33]Kuna pole kindlaid andmeid, siis Kandalanu nime all võis olla mitte Aššurbanipal, vaid hoopis mingi muu tegelane keda Aššurbanipal oli määranud Babüloonia kuningaks.
- [34]P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 143-144.
- [35]W. Mayer. Politik und Kriegerkunst der Assyrer, lk. 412.
- [36]W. Mayer kirjutab: "Assurbanipal hat in Harrân bis 627/6 regiert oder zumindest gelebt. Sîn-šar-iškun, den Assurbanipal offensichtlich zum Nachfolger bestimmt hatte, regierte von 629-612." Vt. W. Mayer, samas, lk. 412. (Vt. ka V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona, lk. 42-44).
- [37]D. O. Edzard. Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen, lk. 235.
- [38]P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 11.
- [39]J. Oates. Babylon, lk. 128.
- [40] verb *arāku* tähendab 'pikk olema', 'pikendada'. Vt. J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 22.
- [41] *kisallu* (sumeri sõnast "kisal") – 'platvorm, hoov, plats lossi või templi ees'.
- [42]Ē-KUR (sum.) – 'tempel, pühamu', *êkurru* (akkadi keeles) – 'tempel, pühamu'.
- [43] S. W. Cole ja P. Machinist tõlgivad seda lauset nagu "daises of [Bel] and Nabû". (Vt. S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal. Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, lk. 139.) KI.TUŠ.MEŠ on mitmuse vorm sumeri logogrammist KI.TUŠ. Vt. samas, lk. 175, (Glossary and Indices) akkadikeelne vaste sellele on *šubtu* – "seat, settlement". J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 379, *šubtu* tähendab, näiteks: "sealt; site, foundation"; "base (for divine symbole); altare-base"; samuti ka "dwelling place" jne.
- [44]*bību* – drenaažitorud. Vt. S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University press, volume XIII, 1998, lk.181.
- [45]ESIR.ĒA- *kupru* – "bitumen, pitch", Vt. J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 168, kus *kupru(m)* e. *kupuru* tähendab "bitumen, pitch".
- [46]Originaali tekstis on kasutatud sumerogrammi KÁ.DINGIR.RA.KI, mis sumeri keeles tähendas Babüloni linna ja mida võiks tõlkida nagu "Jumalate värav". Akkadi keeles kõlas see nagu *bāb ili*, millest tulebki hiljem kreeka keelne sõna Babülon.
- [47]L. Waterman tõlgib seda (read 9 ja 10): «A continuous inclosing wall of Esagila you shall make». L. Waterman. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I, lk. 83. Vt. ka S. W. Cole'i ja P. Machinisti tõlget: "You should rebuild the continuous enclosure wall of Esaggil." (S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, revers, rida 8.)
- [48]S. W. Cole, P. Machinist tõlgivad "*re-e[h-ti] LÚ.ú-ra-si*" nagu "oth[er] mazon", kuid sõna *rēhtu* tõlgivad nad oma raamatu glossaaris järgenevalt: "rest, remainder" (lk.192), ka "A Concise Dictionary of Akkadian" tõlgib nagu "remainder" (lk. 301), seetõttu kasutasin oma tõlkes just sõna "ülejääänud", mitte "teised".
- [49]G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 15.
- [50]Vt. B. Groneberg. Die Götter des Zweistromlandes. Artemis&Winkler, Düsseldorf/Zürich, 2004, lk. 109: „Ähnlich wie Marduk erst im Laufe des 2. Jahrtausends zum obersten Gott wurde und dann allmählich zur Landesgottheit der politischen Einheit Babylonien erhoben wurde, entwickelte sich auch die religionspolitische Karriere des Gottes Assur. Auch er wurde erst gegen Ende des 2. Jahrtausends Landesgott der politischen Einheit Assyrien".
- [51]G. Leick, samas. lk. 24-25.
- [52]S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal. Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, kommentaar, lk. 140.
- [53]J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 77-78.
- [54]G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 95.
- [55]Ka J. Oates tõlgib seda samuti nagu J. Black ja A. Green: "The house that is the foundation of heaven and earth", Vt. J. Oates. Babylon, lk. 157. Ehk teiste sõnadega "tempel, mille vundamendiks on taevas ja maa".
- [56]J. Oates. Babylon, lk. 158.
- [57]akkadi keelest eesti keelde tõlkinud Amar Annus. Vt. A. Annus. Enûma eliš: Babüloonia loomiseepos, Tallinn, Kirjastuskeskus, Tartu, Greif, 2003
- [58]J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 128-129. Vt. ka A. Annus, K. Kolk, J. Puhvel, J. Päll. Muinasaja seadusekogumike antoloogia, Varrak, 2001, lk. 73.
- [59]J. Black. A.Green, samas, lk. 133. Vt. samuti B. Groneberg, samas, lk. 118-129.
- [60]B. Groneberg, samas, lk. 127: "Im Ritual, das zur Feier des neuen Jahres abgehalten wurde, hat er seinen festen Platz: Er reist mit seinem Prozessionsschiff aus Borsippa nach Babylon, um mit Marduk zusammen das Neujahrsfest zu feiern."
- [61]G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 125.
- [62]G. Leick, samas. lk. 95.
- [63]E. Klengel-Brandt. Drevnij Vavilon, Rusič, Smolensk, 2001, lk. 360.

